

ՄԻ ԱԿՆԱՐԿ ՏԱՅՈՑ ԽՈՏՈՐՋՐԻ ԱՆՑՅԱԼԻՑ

Խոտորջուրը Տայոց պատմական աշխարհի մեջն է։ Նա երկու մասի է բաժանվում՝ Տայոց Ոթաղե (այժմյան Թորթումը) և Ճորոխի հովիտը, որ Պարխար լեռներով է անջատվում։ Այս լեռները իրենց շղթայով պար են բռնած Խոտորջրի շուրջը, և Հարկեվոր լեռը, որ Պարխարի շարունակությունն է, բաժանում է Թորթումը։

Խոտորջուրը զուտ հայաբնակ մի վայր էր էրզրումի նահանգում։ Նրա կենտրոնատեղիներն էին Կիսկիմը և Արսիսը. (հին Արսյաց Փոր), ուր նստում էին գավառապետները։ Հայաստանի տիրապետության ժամանակ գտնվել է այստեղ մի ավան Որջնհաղ անունով, որ այժմ փոքր մի գյուղ է Ճորոխի աջ ափին։ Այստեղ նահատակվել է Հմայակ Մամիկոնյանը՝ քաջ Վարդանի եղբայրը։ Այս գյուղում, մի թյուրք պառավի մոտ, արծաթե տփի մեջ մի ձեռք կա, որի համար ասում են թե Հմայակի կամ Համազասպի ձեռքն է լինելու Որջնհաղից աջ ու ձախ, Ճորոխի ափերին, քարաժայռերի վրա, երկու բերդեր կան ավերակ, հին օրերից մնացած։

Որջնհաղից վեց ժամ հեռավորությամբ, Ճորոխ գետի ձախ ափին, գտնվում է Խոտորջրի Ձոր-դուռ կոչված վայրը, ուր կաթնափրփուր մի գետ, խոտորնակի ճանապարհով ու մեծ շառաշյունով Ճորոխին է խառնվում։ Այս գետի ընթացքից էլ վայրը առել է Խոտորջուր անունը։ Այս գետի հետ մանվածապտույտ ընկել են Խոտորջրի յոթուրբ գյուղերը։ Սա՝ տեղի մեծ գետն է։ Կան նաև մանր մունր գետակներ, որոնք գյուղերի մոտից անցնում են և խառնվում մեծ գետին։

Խոտորջրի սահմաններն են՝ արևելքից Մոխրակույտը, արևմուտքից՝ Հունուտ գյուղը, հյուսիսից՝ Համշենը (Լազիստան), հարավից՝ Ճորոխը, որի ափերի այգիները պատկանում էին մոխրակուտցիներին և Խոտորջուրցիներին։ Մոխրակույտը նույնպես հայաբնակ գյուղ էր, որ կապված էր Խոտորջրին, իր սովորություններով և տարազով։ Մոխրակույտը բաժանվում է՝ Վարի Մոխրակույտ և Վերի Մոխրակույտ, որին Ագրակ էլ ասում էին։ Սրանց թաղերն են՝ Գորքանց, Նուրանա և Արեգին։ Ավանդությունն ասում է, որ Մամիկոնյանների կռիվների ժամանակ, պարսիկները այս գյուղը հրդեհեցին, այդտեղից էլ՝ Մոխրակույտ անունն է ստացել։ Վերի Մոխրակույտի արևելյան կողմը, գյուղի դեմ, անտառապատ լեռան գլխին, բարձրաբերձ և ահռելի քարաժայռի կատարին, հին օրերից մնացած ավերակ բերդի պատերն են փլատակ։ Աստվածամայր բերդ է կոչվում։ Այս քարաժայռն անմատչելի է, միայն մի ճանապարհ ունի վեր բարձրանալու։ Միմյանց ձեռքից բռնած վեր են ելնում. փոքրիկ մի մատուռ կա ուխտավորների համար և մի պահեստատուն։ Այս քարաժայռի վրա երկու մեծ փորվածքներ կան, որոնցից մեկի միջից ջուր է բխում։ Այստեղից երևում է Ճորոխ գետը իր այգիներով և գյուղերով։ Այս բերդը ապաստարան հանդիսացավ 1918 թվին Խոտորջրի և Մոխրակույտի երիտասարդներին, որոնք որպես պարտիզաններ, շատ երկար կռվեցին թրքական զորքերի դեմ։

Խոտորջուրը ճամբորդի աչքին ներկայանում է որպես քաղաք, շրջահարկանի տներով, սպիտակ քարից շինված, մեծ լուսա-

մուտներով, բարձրաշուք ընկուզենիների և թթենիների տակ: Քաղաքը մրգատու ծառերով լիքն է, իսկ լեռները ծածկված են խիտ անտառներով: Նշանավոր է լեղանու անտառը, ինչպես նաև՝ հանդածոր և Կրման գյուղերի անտառները:

Խոտորջուրը հին ժամանակ յոթ գյուղերի էր բաժանված, իսկ հետագայում բազմաճյուղով, մի գյուղ էլ միացել էր վերի հանդածորին, Դուրջինց դովին կոչվածը, որը առանձին գյուղ եղավ, ինչպես Միջնթաղը կամ Վարի հանդածորը: Ըստ այսմ, հետևյալներն են՝ Ճիճապաղ, Կրման, Գիսապ, հանդածոր՝ վերի և Վարի, Սյունինց, Կաղմախուտ, Քեղուտ և Վահնա:

Այս գյուղերը իրարից կոս ժամ, և ոմանք էլ՝ մեկ-երկու ժամ հեռավորություն ունեն: Գյուղերը ունեն առանձնացած ստորաբաժանումներ կամ թաղեր, որոնք բլրակների և լեռնալանջերի վրա են և կապված են գյուղերին: Դրանցից կարելի է թվել հետևյալ թաղերը.

ա) Պալեա քաղը, որ Կրմանից անշատված Պալճյանց ազգատոհմից մեկը իրեն ամառանոց հիմնելով, նրա անունով հետագայում Պալճա թաղ կոչվեցավ: Սրանց աղանդուն եղել է Խուրսյան կամ Ռատինց: «Իշխանն Գարդանայ, որում անուն էր Խուրս», ապավինել է այստեղ (Խորենացի, Գիրք Գ., Տփղիս, 1888 թ., էջ 388): Խուրս տոհմը մինչև մեր օրերն էլ կար: Տոհմերի այս բաժանումը հետագայում «գանաղոր» կոչվեցավ, որոնք գանազան ճյուղերով միևնույն արմատին էին պատկանում:

բ) Ֆինտա քաղը, բարձունքի վրա, Ֆինտյան ավազանու հիմնադրածն է: Այս մարդը իր անունով յայլա ուներ: Տարվա որոշ օրերին, թաղի արիտասարդները հանդիսով առաջնորդում էին նրան իր ամառանոցը: Այս գյուղի պառապները ավանդաբար հիշում էին, թե ի՞նչպես պարսիկները այդտեղ թոնիրների մեջ հաց են թխել, Մամիկոնյանների հետ կռվելու ժամանակ:

գ) Գայինեց քաղը, Կրմանու գետակի ձախ ափին, Պալճա թաղի դեմ:

դ) Խիզկանց քաղը, Գիսակու տակ, դաշտավայրի մեջ: Պալճյան Աստվածատուրը այդտեղ տնփեսա գնալով, որպես խիզախ մարդ, իբրև թե թաղն էլ այդպես է կոչվել: Այստեղ հազիվ չորս-հինգ տուն կար, որոնք գրազետ լինելով, հետագայում Յաղիճյան կամ Մուլլյան էլ կոչվեցին:

ե) Յուզուպ քաղը, Քեղուտի վերև, սարի լանջին: Այստեղ ապրում էին Փաթոսյան և Փաքարյան տոհմերը, որոնցից և փոխադրված են էրզրում:

զ) Վահնա քաղը կամ գյուղը: Տեղական ավանդությունն ասում է, թե իբր Վահան Մամիկոնյանն այստեղ բնակվել է միառժամանակ: Այս գյուղում ապրում էին Մանտալյան եղբայրները, Եղեկյան և Սանուսյան:

Այս բոլոր գյուղերը և թաղերը միացել են Խոտորջուր անվան տակ, և բոլորի բաշբառներն էլ միատեսակ են, միայն Կրմանու բարբառը մոտենում է հայոց հին դրական լեզվին¹⁾:

Խոտորջուրը ասպարեզ է իջնում, իր մի շարք քաղաքական և կրոնական անցքերով երբեք հարյուր տարիների ընթացքում: 17-րդ դարից առաջ շինք տեսնում մի որևէ տեղ հիշատակված իր անունը:

Պատմականորեն այս երկիրը մտնում է ընդհանուր Տայքի պատմության մեջ, և հինգերորդ դարից սկսած, Մամիկոնյանների ապաստարան է եղել իր անառիկ բերդերով, որոնք այժմ կիսակործան են: Նշանավոր է Մարա բերդը, հսկայական մի քարաժայռի մեջ փորվածքներով և սանդուղքներով, ինչպես նաև Գիսակ գյուղի մոտ Սոխ օղ կոչված բարձունքի վրա կա ավերակ մի բերդ, որը տեղացիք Ոսկակալ են անվանում:

Սյունինց գյուղի դեմ եղած քարաբերդը ստորձերկրյա ճանապարհներով ապավինած էին 1915 թվի համահայկական կոտորածի և գաղթի միջոցում մի քանի գերդաստաններ, որոնք հետագայում ազատվեցին և եկան Ռուսաստան: Այս բերդերի մասին Ղազար Փարպեցին ասում է. «Այս յամուր Տայոց առ լեռամբ, որ կոչի Պարխար, մերձ առ սահմանակցութիւն Խաղտեաց ի յամրոցաց լեռին Պարխարու մղէին ճակատամարտ ի գիւղն, որ անուանի Որջնհաղ ի գաւառին Տայոց» (Ղազար Փարպեցի):

Այստեղ նահատակված է Համազասպ Մամիկոնյանը: Այս երկրի ամրոցները 5-րդ դարում շին են եղել և Խոտորջուրում եղու շատ վայրեր պահել են իրենց պատմական անունները, ինչպես օրինակ՝ Ճիճապաղ գյուղի անունը, Ճիճրակա յայլան, Կրմանու Ճիճկին, որը հիշված է Խորենացու մոտ. «Իսկ ի ձեռն քաջին և բարեբախտին Ներսիսի Ճիճրակեցույ զօրագլուխ եղելու... յամենայն լեռինս եւ յամուրս շրջին» (Խորենացի, Գիրք Գ., Տփղիս, 1888 թ., էջ 377): Իրենց անցյալի պատմական անունները

1) Այս մասին տես իմ ձեռագիր «Ուսումնասիրություն Խոտորջուր բարբառի», որը 1948 թվին հանձնված է Հայկ. ՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիային:

պահել են՝ Որջնահաղ, Արսլաց Փոր, Իշխան գյուղերը և այլն:

Այս և ուրիշ շատ հիշատակություններով ապացուցվում է, որ այս երկիրը Մամիկոնյանների բնակավայր է եղել, չնայած թե գյուղերից շատերի անունները մեր պատմիչները չեն հիշել, որովհետև Տայքում գյուղեր շատ կան:

Մամիկոնյաններից առաջ այստեղ լնիկ ժողովուրդ եղել է դեռ նախաքրիստոնեական շրջանից, որի ապացույց են կոապաշտություններից մնացած գործիքներն ու սովորությունները: Կաղմախուտ գյուղի ծալրին, անտառի մեջ, Ս. Հովհաննու անունով մի մատուռ կար որպես ուխտատեղի, ուր պահվել էին կոապաշտությունից մնացած գործիքներ:

Ժողովուրդի մեջ սովորություն կար, որ դհի (մի տեսակ եղևնի) ծառի մոտ շինում էին փոքրիկ աղոթատներ, ծառի տակ զոհում էին կենդանիներ և իրենց շորերից էլ կտրատում և կախ էին անում ծառի ճյուղերից, որ նշանակում էր, թե իրենց ցավերը կախում, թողնում են այնտեղ: Այդ սովորությունները հետագայում վերացվեցին, բայց Տայքի հայ մահմեդականների մեջ մինչև վերջերս էլ պահվել էին: Գիհի ծառի մոտից անցնելիս, նկատում էիր վերից վար շորի կտորներ վախված:

Խոտորջուրը դարերի ընթացքում երկրաբանական մեծ փոփոխությունների է ենթարկված: Վերջերս նոր տուն շինողները հողի տակից հանում էին կճուճներ, քարացած կերակրով: Մի քանի անգամ ժանտախտ եղել է, որը տեղացիները հիշում էին «Մահի տարի» անունով: Բազմաթիվ անգամ եղել է բժավոր տիֆի համաճարակ, որին «վար ցավք» էին ասում: Մի քանի անգամ գաղթ է եղել: Սրա ապացույցն է Կրմանու և Հունկամբի միջև գտնվող սառը, որին «Քոշին սար» էին ասում:

Ժամանակակից պատմաբաններից մի քանիսի այն կարծիքը, թե խոտորջուրինները Անի քաղաքից են գաղթական գնացել, չի ապացուցվում ո՛չ լեզուների և ո՛չ էլ տարազների միջոցով: 18-րդ դարից սկսած, խոտորջուրից արհեստով շատ հացագործներ և բաղրերդեն շինողներ գաղթել գնացել են Ղարս, Էրզրում, Կաղզվան, Թբիլիսի և Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ: Ամեն տեղ էլ նրանք բնորոշվում են իրենց լեզվով, արտաքինով ու սովորություններով: Առանձնապես յուրահատուկ է նրանց լեզուն, օրի-

նակ՝ օյրո՞ւ ա, օյմա՞ն ա, այսինքն՝ ո՞ւր է, ի՞նչպես է:

Խոտորջուրի տների թիվը հասնում էր յոթ հարյուրի, չորս հինգ հազար բնակչությունով, թաղերն էլ հետը հաշված:

Մինչև 17-րդ դարը, խոտորջուրիները եղել են քրիստոնյա և հայ առաքելական: Այդ դարի տխուր դեպքերը հայտնի են բոլորին: Ինչպես Հակոբ Կարենցին իր 1643 թվի հիշատակարանի մեջ գրում է թե՛ «Ջաֆար մուլա աշխարհագիր անելով արար դաֆտար եւ կապեաց խարաճ. ի հարկէ խարաճին դարձան յօրէնս Մահմէտի: Էին բնակիչք երկրի կէան հայ ազգաւ եւ կէսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուով խօսէին» (Հակոբ Կարենցի, էջ 17—18): Միևնույն ժամանակ, Կարենցին հիշում է այն մեծ սուզը, որ արել են նրանք երբ լսել են Տայքի աշխարհի մահմեդականությունը ընդունելու: Առաքել Դավրիժեցին 1659 թվին գրում է նույնպես լայա Մուստաֆա քաշայի կոփների անցքերի և կատարած խժոժությունների մասին: Թորթումի հները պատմում էին, որ հայերեն խոսողների լեզուները կտրում էին:

17-րդ դարի վերջերը Պահլավյանություն էին ընդունած համընցիք:

Ահա այս ժամանակամիջոցում տեղի է ունեցել խոտորջուրիների կաթոլիկ դավանանք ընդունելը, ինչպես նաև մերձակա մի քանի գյուղերի, օրինակ՝ Մոխրակույտ, Գորբանց, Արեգին, Կարմիրք և Խևակ: Այս դավանափոխությունը կապված է այն ժամանակվա սարսափների հետ: Լատին կրոնավորները՝ Հիսուսյանները, իրենց գործն սկսել են Վերի Խանդաձորից. մինչև վերջերս էլ այնտեղ կային Այլից խաչ եւ Այլից քաղ վոչվածները, այլադավան խմատով:

Տեղական ավանդությունն հետեւյալն է ասում.— Խանդաձորի Թաթմանյան տոհմից մի քահանայի որդին գնալով Հոռոմ, վարդապետ է եղել ու վերադարձել իր հայրենիքը՝ հայրենակիցներին նշանադրիտ անելու: Բայց այս՝ իրականության չի համապատասխանում. քիչ հավանական է, որ հայ առաքելական մի քահանա իր տղին Հոռոմ ուղարկեր սովորելու:

Կաթոլիկությունը քարոզել են ճիզվիտները, որոնք բույն դրել էին Բաբեդ քաղաքում, և մինչև վերջերս նրանց վանքը կոչվում էր «Ճիզվիտ գալեսի»: Գիսակ գյուղում դեռ պահվել էին լատինական պատարագի հանդերձները, արարողություն կատարելու համար: Սրանց ապացույց կարող է ծառայել հետևյալ փաստը: Կրմանցի վաճառական Պալճյանը, Լոնտոնից և Մոսկվայից վերադարձին, էջմիածին է այցելել և մի

ավետարան նվիրել: Այդ միևնույն Պալէստինայի, համարյա երկու հարյուր տարի առաջ, Արդվինում գրած մի գրութիւն մեջ կոչ է անում իր հայերնակիցներին՝ զգուշանալ լատին քարոզիչներից:

Հոռվմի դավանանքը պատակտեց հայ համայնքը, կտրեց ուժացողներին Մայր Հայրենիքից և Մայր Աթոռից ու կաթողիկ վարդապետների մոլորութեամբ ճանապարհ բաց արեց այլասերման համար:

Տայոց աշխարհում, ինչպես և Արդվինի շրջանում, լատինականութիւն երբեք չի եղել, և ո՛չ մի հայ կաթողիկ կրօնապետ չենք հիշում, որովհետեւ երգրումում հարյուր տուն հայ կաթողիկ կար, որոնց կեսը խոտորջուրցիներ էին, բայց ո՛չ մի եպիսկոպոս չեն ունեցել: 1855 թվին, Հատունյանից ձեռնադրվում է Սիւլիան Հ. եպիսկոպոսը, երգրումի և Արդվինի համար: Սա եղել է հայ հոռվմեհադավանների առաջին, եպիսկոպոսը, որ ֆրանսիական դեսպանի և Հատունի միջոցով, արտոնագիր է առնում Սուլթանից և դալիս է երգրումի և շրջանի վրա իշխելու: Իսկ մինչև այդ ո՛վ է եղել կառավարողը. պարզ բան է, որ ֆիզվիտների կողմից նշանակված տեղապահները, որոնք «Ֆրանկ» անվան տակ, եվրոպական դեսպանների միջոցով, պաշտպանել են հայ հոռվմեհադավաններին՝ թյուրք կառավարութեան առաջ: Այն ժամանակվա օտար պաշտպանութեան ուժեղ ազդեցութեան պայտւայն է այն, որ, օրինակ, երբ 1872 թվին հոռվուցի Շերիֆ բեկը խոտորջրի Միլնթաղ գյուղը հրդեհեց, առաջնորդ Տեր Կարապետ Չախալյանը դիմեց Պոլսի յոթ եվրոպական դեսպանութիւններին, որոնց միջոցով առաջնորդութեամբ, երգրումի կուսակալի կողմից թրքական զորքեր եկան, Հոռվուտ գյուղը շրջապատեցին, Շերիֆին ձեռքակալեցին և տարին երգրում, դատի ենթարկելու:

Հոռվմեհադավանութեան բուլնը, որեմն, խոտորջուրն է եղել, տակալն դավանափոխութիւնը խոտորջրի գյուղերում միանգամից չի անցկացվել: Նոյն են շատ մեծ խոռվութիւններ և իրարանցումներ: Կրման գյուղացիք յոթ տարի հետո են ընդունել կաթողիկոսութիւնը. դրա համար էլ տեղացիք դրանց անվանել են «կաղնի կոպալ արջ կըրմանցիք», այսինքն՝ կաղնի փայտի պես հաստատուն: Տեղական ժողովրդական այս առածները շատ բան կարելի է գուշակել: Կրման գյուղի Ս. Հակոբի անունով հին մայր եկեղեցին, որը կառուցվել է 1627 թվին, շինված է գետնափոր և սանդղաքներով ու շատ ցած դռնով, իբրև այդ ժամանակվա մարտափնների արդիւնք, որպեսզի

ձիեր ներս չըջեն: Մինչդեռ կաթողիկոսութեան շրջանում սկսեցին շքեղ եկեղեցիներ և երեք հարկանի տներ շինել: Բայց և այնպես խոտորջուրը կաթողիկոսութեան տակ հարատւ խաղաղութիւն չունեցավ: 1886 թվին, երբ վեհաժողովին համընցի Թուլ օղլու Տուրսուն իւր ավագակախմբովը քալեց խոտորջրի վրա ո՛չ մի դեսպան օգնութեան չեկավ: Տեղացի վերի խանդածորցի մի երիտասարդ՝ Ոսկանյան Քերոբ, որ Թբիլիսիում հացագործ էր, գնալով երկիր, սպանեց Թուլ օղլուն: Դրան բայց ինքն էլ սպանվեց այդ կոլում: Դրանից հետո ցրվեց Թուլ օղլուի ավագակախումբը և նրա թիկնապահներից մեկը՝ Մամուշ օղլու Աբդուլան, դարձավ խոտորջուրցիների բարեկամը և կազմաւորեց ընդ տիր երիտասարդներից մի խումբ կազմակերպելու փող և մարդիկ էր փոխադրում Ռուս սաստանից, երբ Համիդի օրով ձամբանեց իր փակվել էին և երթեկեկու հնարավորութիւն չկար: Իսկ Ռուսաստանում բնակվող խոտորջուրցիները, որոնց բոլորն էլ հացագործներ էին, իրենց կենսական շահերը կապված էին ռուսական միջավայրի հետ: Վերահիշյալ հայ մահմեդական համընցի մեծ դյուրութիւններ և աջակցութիւն ցույց տվեց խոտորջուրցիներին:

1895—1896 թվերին խոտորջուրցի ազատութեան հայրական կոտորածներից՝ կաթողիկոսութեան անվան տակ: 1915 թվին, համահայկապական գաղթի և կոտորածի ժամանակ, Հոռվուտ դավանանքը այլևս չկարողացավ նրան փրկել: Թե՛ թյուրք կառավարութիւնը, և թե՛ շրջակա հարևան թյուրքերը հարձակվեցին անապիսի անօրինակ բռնաբարութիւններ և կողոպտումներ և սպանութիւններ արին, տվերի խանդածորցի Զամադի Թաթմանյան վարդապետը երկնքին էր բողբոջում հետևյալ խոսքերով. «Աստիճ, եթե կաս, ո՛րտեղ եմ ինչու չես երևում, ժողովուրդն արձան դարձել, համահայկական մի մեծ սև դադաղատաք ենք կանգնած»:

Ահա այսպես, ո՛չ մի մարդ կենդանի չմնաց, բացառութեամբ Ռուսաստանում ապաստողներին: Գաղթի մանրամասնութիւններն անսարսափները մանրամասն գրված են: Այսօր, այդ կոտորածներից ազատված Սովետական Հայաստանում ու Ռուսաստանում բնակութիւն հաստատած խոտորջուրցիները ամոթով և զգվանքով են յսում կարգի տանք Աղաջանյանի և նրա հետևողների և գործունեության մասին, որոնք թյուրք առկայրին են գովերգում և մով երազներով բորվում:

Խոտորջուրը ունեցել է բանաստեղծներ, թ

տղամարդկանց և թե՛ կանանց մեջ, ինչպես նաև առականներ, հանելուկներ և այլն, որոնք առաջին անգամ հավաքեց տեղացի Վիեննայի Միխիթարյան մի վարդապետ՝ Հ. Մ.⁴ Հաճյան, և 1904 թվին տպել տվեց Թբիլիսիում, «Գավառացի» ամսվան տակ: Խոտորըրի բոլոր անցքերը, ընդարձակ և լիովին, հավաքած է նաև Մ. Գ. Բազարատյան (անտիպ):

Խոտորըրի սերունդը ակնբախ ընդունակություններ է վեր հանել իր մի շարք գրական դեմքերով, որոնք հայագետներ են, հայկական մասշտաբով: Դրանցից առաջինն է՝ Հ. Հակոբոս Տաշյանը, իր գրական և հնագիտական հետազոտություններով: Բնիկ Խոտորըրի Կրման գյուղից են նրա ծնողները: Ապա գալիս են Հ. Կետիկյանը՝ «Հանդես Ամսօրյա»-յի երեմնի խմբագիր, Հ. Ոսկյանը՝ վերին խանդածորցի, Հ. Ա. Մատիկյանը՝ գրական դեմք և գիտությունց ղոկտոր, կրմանցի:

Գեղարվեստական ուղղությամբ, Խոտորըրը տվել է հռչակավոր մի ծովանկարիչ՝ Արսեն Շապանյանը, Այվազովսկու աշակերտ, ծագումով Սունինց գյուղից:

Սովետական հասարակարգում, խոտորըրցի համբավվոր դեմքեր կան, որոնցից ամենահայտնին՝ օգաշու Սերյոժա Բուռնազյանն է, որ Ստալինգրադի կոիվներում ստացավ Սովետական Միության հերոսի կոչում: Սարգիս Կարապետի Բուռնազյանը՝ ծնված Խոտորըրի Սունինց գյուղում, պարգևատրվ-

ված է «Պատվո նշան» շքանշանով և Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի դեպուտատ է ընտրված 1947 թվին: Կան և այլ հայտնի դեմքեր: Կան բազմաթիվ պետական, հասարակական և ռազմական ասպարեզներում աչքի ընկնող գործիչներ՝ Մ. Գ. Բազարատյանը (գիտական աշխատող), Հ. Հ. Բոկսյանը (գինվորական), Հ. Թառամյան (բժիշկ), Լուսիա Ուզունյանը (հարկով քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ) և ուրիշներ:

Խոտորըրը նախ քան գաղթը, ուներ մի տպարան, Կրման գյուղում, «Տալոց աղավնի» անունով կրոնական մի թերթ, ուներ և դպրոցներ, որոնք ոչինչ չէին տալիս, բացի աղոթքներից և ընթերցանություններից:

Առաջին անգամ 1895 թվին Սունինց գյուղում մի վարժարան բաց արավ սունցի Վահան Շապանյանը, որը կրոնական կրթություն էր ստացել: Ութը թաղերից էլ սկսեցին հաճախել այդ դպրոցը, որ տեղական վարժարաններից շատ բարձր էր:

1908 թվից սկսվում է մեծ բեկում: Ջարթնում է ազգային գիտակցությունը խոտորըրցիների մեջ. նրանք սկսում են զգալ, որ իրենք ևս հայեր են, կազմակերպվում են ներկայացումներ տեղական ուժերով, Մ. Գ. Բազարատյանի ձեռնարկով:

Խոտորըրում ո՛չ մի քաղաքական կուսակցություն գոյություն չունեի, ամեն ինչ կառավարվում էր տեղական և կրոնական պայմաններով:

